

Nəsiminin dilində arxaikləşən feilin əmr şəkli və izafət birləşmələri

Kərimova İradə Məzahim qızı
ADPU, f.ü.f.dok., dosent

Xülasə

Türkologiyada uzun müddət söz birləşmələri haqqında təlim dedikdə fars izafəti adlı birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur.

Nəsimi yaradıcılığında kifayət qədər izafət birləşmələrinə rast gəlmək mümkündür. İzafətlərin, yəni fars və ərəb birləşmə formalarının Azərbaycan dilində qarşılığı ilə verilməsi şairin dilində qabarıq şəkildə özünü göstərir. Nəsiminin dilində işlənmiş izafətlər Azərbaycan söz birləşmələri sisteminə uyğunlaşdırılmış, birləşmənin söz vahidləri isə Azərbaycan dilinə tərcümə edilməmiş, eynilə saxlanılmışdır.

Nəsiminin dilində aparılmış müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, bugünkü gün ədəbi dilimizin müasir mərhələsi ilə müqayisədə arxaikləşmiş morfemlər də vardır. Nəsiminin dilində aparılmış tədqiqatlar zamanı feilin təsriflənməyən formalarından biri olan əmr şəklinin arxaik şəkildə birləşmələrinə də rast gəlmək olar.

Açar sözlər: arxaikləşən, termin, izafət, komponent, morfemlər

Командная форма и наречные сочетания архаического глагола в языке Насими

Каримова Ирада Мазахим кызы
АДПУ, к.ф.н., доцент

Резюме

В тюркологии изучение словосочетаний долгое время означало сочетания, называемые персидскими суффиксами. В творчестве Насими можно встретить достаточно сочетаний преувеличений. Взаимодействие изафатов, персидских и арабских форм сочетания в азербайджанском языке, заметно в языке поэта. Суффиксы, разработанные в языке Насими, были адаптированы к системе азербайджанских словосочетаний, а словарные единицы сочетания не были переведены на азербайджанский язык, а остались прежними. Наблюдения за языком Насими дают основание говорить о том, что сегодня существуют архаичные морфемы по сравнению с современным этапом нашего литературного языка.

Архаичные суффиксы повелительной формы, одной из неопределенных форм глагола, также можно найти в исследованиях Насими.

Ключевые слова: архаика, термин, прилагательное, компонент, морфема

Command form and adverbial combinations of archaic verbs in Nasimi's

Karimova Irada Mazahim kizi
ADPU, Ph.D.,
Associate Professor

Summary

Language In Turkology, the study of word combinations for a long time meant combinations called Persian suffixes. It is possible to come across enough combinations of exaggeration in Nasimi's work. The reciprocity of izafats, ie Persian and Arabic forms of combination in the Azerbaijani language, is prominent in the language of the poet. The suffixes developed in Nasimi's language were adapted to the system of Azerbaijani word combinations, and the word units of the combination were not translated into Azerbaijani, but kept the same. Observations in Nasimi's language give grounds to say that today there are archaic morphemes in comparison with the modern stage of our literary language. Archaic suffixes of the imperative form, one of the indefinite forms of the verb, can also be found in Nasimi's research.

Keywords: archaic, term, adjective, component, morpheme

Annotasiya. Nəsimi yaradıcılığında kifayət qədər izafət birləşmələrinə rast gəlmək mümkündür. İzafətlərin, yəni fars və ərəb birləşmə formalarının Azərbaycan dilində qarşılığı ilə verilməsi şairin dilində qabarıq şəkildə özünü göstərir. Nəsiminin dilində işlənmiş izafətlər Azərbaycan söz birləşmələri sistemində uyğunlaşdırılmış, birləşmənin söz vahidləri isə Azərbaycan dilinə tərcümə edilməmiş, eynilə saxlanılmışdır.

Nəsiminin dilində aparılmış müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, bugünkü gün ədəbi dilimizin müasir mərhələsi ilə müqayisədə arxaikləşmiş morfemlər də vardır. Nəsiminin dilində aparılmış tədqiqatlar zamanı feilin təsriflənməyən formalarından biri olan əmr şəklinin arxaik şəkildə birləşmələrinə də rast gəlmək olar.

Aktuallıq. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində, Şeyx İmadəddin Nəsiminin lirik-fəlsəfi şeirlərinin dil-üslub cəhətlərinin tədqiqi istiqamətində təqdim edilmiş mövzu son dərəcə aktualdır. Müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibi üçün arxaikləşmiş feilləri biz

klassik ədəbiyyatda, Nəsiminin yaradıcılığında müşahidə edirik. Onların öyrənilməsi, tədqiqi müasir dilimizdə mövcud olan feillərin formalaşma üsullarının tapılması üçün olduqca aktualdır.

Tədqiqat işinin metodları. Məqalədə, əsasən, müqayisəli-qarşılaşdırma metodundan, statistik və üslubi metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş:

Türkologiyada uzun müddət söz birləşmələri haqqında təlim dedikdə fars izafəti adlı birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur. M.Kaşğaridən başlamış XIX əsrin sonlarına qədər söz birləşmələri ərəb qrammatikasının təsiri altında olmuşdur. İzafətlərə daha çox XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimizdə, əsasən də poeziyamızda rast gəlinmişdir. “Artırma, həddən artıq çoxaltma” mənasını verən “*izafə*” sözü ilə eyni kökdən olan ərəb mənşəli “*izafət*” termini dilçilikdə “təyini söz birləşməsi” mənasında işlənmişdir.

Y. Seyidov izafətlərin ərəbcə olub ərəb və fars dillərinin qaydalarına əsaslanan ismi birləşmələri ifadə etmək üçün bir termin kimi Azərbaycan dilçiliyinə gətirilməsindən və klassik ədəbi dilimizdə və bunun təsiri ilə sonrakı dövr Azərbaycan ədəbi dilində ərəb və fars tərkiblərindən geniş dairədə istifadə edildiyindən bəhs etmişdir (9.s.160).

Azərbaycanın görkəmli şairi İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının qüdrəti onun şeiriyyətində öz əksini tapmışdır. Nəsimi bədii üslubda, şeiriyyətdə, fəlsəfi təfəkkürdə bir ənənə yaradaraq özündən sonra gələn bütün sənətkarlara müəyyən təsir göstərməyi bacarmışdır. Şair o dövrün ədəbi dilimizin xüsusiyyətlərini öz yaradılığında əks etdirmiş, onun inkişafına, sabitləşməsinə təsir göstərmişdir.

Nəsiminin əsərlərinin dili hürufiliyi təbliğ edən elmi-fəlsəfi qəzəllərindəki simvolik işarələr, nisbətən çətin izafət tərkibləri nəzərə alınmazsa sadə və anlaşılıqdır. Ərəb və fars dillərindən alınma sözlərin bir çoxu bu gün də ədəbi dilimizin lüğət tərkibində işlənməkdədir.

Nəsimi yaradıcılığında kifayət qədər izafət birləşmələrinə rast gəlmək mümkündür. İzafətlərin, yəni fars və ərəb birləşmə formalarının Azərbaycan dilində qarşılığı ilə verilməsi şairin dilində qabarıq şəkildə özünü göstərir. Nəsiminin dilində işlənmiş izafətlər Azərbaycan söz birləşmələri sistemində uyğunlaşdırılmış, birləşmənin söz vahidləri isə Azərbaycan dilinə tərcümə edilməmiş, eynilə saxlanılmışdır.

Eylədi eşqin məni qalqan *məlamət tirinə*,
Badə vermişsən, *pərişan zülfünü* sən dağıdıb.

Qəzəldə işlənən *məlamət tiri* və *pərişan zülfü* söz birləşmələri əslində *tiri-məlamət*, *zülfi-pərişan* izafət birləşmələridir.

Nəsiminin dilində “ənənəvi” izafət tərkiblərinin konstruktiv, yaxud leksik-konstruktiv “tərcüməsi” diqqəti cəlb edir. İzafətlərə Nəsiminin dili müstəvi-

sində toxunan Əbdülzəl Dəmirçizadə Azərbaycan dilində izafətlərin üç yolla çevrilərək işləndiyini yazır. Müəllif yazır ki, birinci halda ərəbi və ya farsı tərkibləri azərbaycancanın söz birləşməsi sistemində uyğunlaşdırılmış, birləşmənin söz vahidləri isə Azərbaycan dilinə tərcümə edilməmiş, eynən saxlanılmışdır. Məsələn, **ab-həyat** əvəzinə **həyat abı** söz birləşməsi işlənmişdir:

Xızr kimi içdi *həyat abını*

İkinci halda ərəbi farsı tərkibləri təşkil edən iki sözdən biri – təyinedici söz Azərbaycan dilinə tərcümə edilməklə Azərbaycan dili söz birləşməsi halında işlənmişdir. Məsələn, **canfəza** əvəzinə **can verici**, **dil-xəstə** əvəzinə **xəstə könül** sözləri işlənmişdir.

Can verici ləbindədir şərbəti xəstə könlümün.

Üçüncü halda isə ərəbi farsı tərkibləri təşkil edən hər iki söz Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu əsasında düzəldilmiş birləşmələr kimi işlənmişdir. Məsələn, **məntiq-üt-teyr** əvəzinə **quş dili**,

Quş dilin sən tərcümə etmək dilərsən, etməgil.

Buy-zülf əvəzinə **saçın qoqusu**

Səba *saçın qoqusundan* müəttər olmuşdur.

zülfi-siyah əvəzinə **qara saç**

Vermişəm ol *qara saçın* qovlu qərarına könül.

ifadələri işlənmişdir (3.s.151-152).

Klassik ədəbiyyatımıza nəzər salsaq görərik ki, fars dilində yazan şairlərin əsərlərində Azərbaycan dilinə məxsus leksik, qrammatik və frazeoloji vahidlərin işlənməsinə təsadüf olunur ki, bu da dil tariximiz baxımından əhəmiyyətliyədir. Nəsiminin dilində işlənmiş izafət tərkiblərini həcmində görə qruplaşdırsaq onların iki komponentli, üç komponentli, dörd komponentli və beş komponentli olduğunu görmək olar.

İki komponentli izafət tərkiblərinə nümunə olaraq:

Adəmi növində mislin görmədi dövri-fələk,

Şol cəhətdən gər sana xeyrül-bəşər dersəm, nola?

Üç komponentli izafət tərkiblərinə nümunə olaraq:

Vəchində peydadır sən ənvari-zati-kibriya,

Ol nurə qarşı daima şərməndədir şəmsüz-züha

Dörd komponentli izafət tərkiblərinə nümunə olaraq:

Zülfü rüsxarındır ərrəhman-ələl-ərş-istiva,

Kəbənin mehrabı qaşın, fitnəli eynin xətib.

Nəhayət beş komponentli izafət tərkiblərinə nümunə olaraq:

Divi naməhram nə bilsin sirri-ərvahi-nəbi,

Talibi-dünyayi-dundur-nəfsi-nadanu kilab.

Nəsimi yaradıcılığına fikir versək orada işlədilmiş tərkiblərin yaranmasında bir sıra sözlər var ki, öz intensivliyi ilə diqqət cəkir. Şairin

şeyriyyətində tərkibində ən çox işlədilmiş sözlər “dil”, “eşq”, “qəm”, “dərd”, “fəqan”, “həyatı” və s. bu kimi sözlərdir ki, bu da onun şeyrlərinin ümumi əhvali-ruhiyyəsi ilə səsləşən bir cəhətdir. Yuxarıda sadalanan bu sözlər əhli-dil, dili-şeyda, dili-zar, suzi-dil, bəlayi-eşq, bəlayi-can, qəmi-eşq, gənci-gövhəri-eşq, kün-fəkan, abi-həyat, həyatı-can, həyatı-canfəza və başqa bu kimi izafət birləşmələrinin yaranmasında iştirak etmişdir.

Məniyi Allahü əkbər kün-fəkanı qandadır?

Sözündür kün-fəkan, billah, degilmi?

Dəmi-İsa kimi nitqim, həyatı-can derəm hər dəm,
Həqə minnət ki, vəslindən həyatı-canfəza gəldi.

İzafət tərkibləri öz yazılışı etibarilə mürəkkəb sözə bənzəsələr də əslində arxaik söz birləşmələrinin bir növüdür. Buradakı arxaiklik daha çox semantikanın deyil, formanın köhnəlməsində özünü göstərir. Müasir dilimizdə klassik və ya təmtəraqlı üslubun elementləri kimi səciyyələndirilən izafət tərkiblərinin böyük əksəriyyəti artıq aktivliyini itirərək dilimizin tarixi sintaksisində qalmışdır. Nəsimi şeyriyyətində işlədilən izafət tərkiblərinin bir çoxu sonralar dilimizin qrammatik quruluşuna, söz birləşməsi modelinə uyğunlaşdırılaraq istifadə olunsa da, əksəriyyəti həm məzmun, həm də formaca köhnələrək unudulmuşdur.

Nəsiminin dilində aparılmış müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, bugünkü gün ədəbi dilimizin müasir mərhələsi ilə müqayisədə arxaikləşmiş morfemlər də vardır. Nəsiminin dilində aparılmış tədqiqatlar zamanı feilin təsriflənməyən formalarından biri olan əmr şəklinin I şəxsin təkinin morfoloji göstəricisi müasir ədəbi dilimizdə *-im⁴* şəklində sabitləşsə də, XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olan lakin hal-hazırda ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş hesab olunan *-ayın, -əyin, -ayım, -əyim* variantında da işləndiyinə rast gəlmək olar. Bu morphem “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının və klassiklərin dilində aktiv şəkildə işlənmişdir. Nəsimidə də bu morphem demək olar ki, öz aktivliyi ilə seçilir:

Hüsnün nişani, ey can, kimdən sorayım, axır,
Hüsnünə həmd eyləyən qeyrə həmid olmadı.

Azərbaycan dilçiliyində feilin əmr şəklinin I şəxsin təkinin morfoloji göstəricisi haqqında bir-birini təkzib edən müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu morphem haqqında Ə.Dəmirçizadənin, H.Mirzəzadənin, M.Şirəliyevin, M.Rəhimovun və başqalarının tədqiqatları maraqlıdır.

H.Mirzəzadənin fikrincə, *-ayım²* arxaik şəkilçisinin tərkibindəki, “-a, -ə” arzu və istək məzmunu bildirən əlamət, “y” bitişdirici ünsür, “-im, -im” isə birinci şəxs şəkilçisidir (6. s.140).

R.Eyvazova bu morfemin arzu şəklini bildirməsini qeyd etmişdir (2. s.96-107). Lakin Qərbi Azərbaycan şivələrində *-ayım, -əyim* morfemi əmr, təkid mənasını yaratmağa xidmət edir.

M.Rəhimov Ə.Dəmirçizadənin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında *-ayın, -əyin* formasının yalnız I şəxsin təkini bildirmək üçün işləndiyini göstərməyə çalışdığını, lakin H.Mirzəzadənin bu fikrə qarşı çıxdığını qeyd etmişdir. O, dastanın müxtəlif nüsxələri üzərində apardığı müşahidələrini ümumiləşdirərək qeyd edir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində *-ayın, -əyin* forması, doğrudan da, əmrin yalnız I şəxs təkini bildirmək üçün işlənmiş, I şəxsin cəmi mənasında isə bu abidədə istemal olunmamışdır” (5. s.39).

Hazırda I şəxsin təkinin əmr göstəricisi hesab olunan “-im⁴” şəkilçisi türk dilində *-ayım, -eyim*, türkmən dilində *-ayın, -eyin*, qaqauz dilində *-aim, -eim, (-əim)*, fonovariantlarında işlənməkdədir.

Müasir ədəbi dilimizdə əmr şəklinin I şəxsin cəmini bildirən “-aq²” morfemi şairin şeirlərində arxaikləşmiş *a* şəkilçiləri ilə işlənmişdir:

Şol sünbülü-pürçin ilə sövdayə düşdük neyləyəvüz,

Şol rəsm ilə mişkin bənin gülbərgi-xəndan üstünə.

Nicə bir nəfsə zirdəst olalım,

-avuz, -əvüz, şəkilçisinin sinonimi kimi işlənən *-aq²* şəkilçisi XVIII əsrdən sonra daha çox işlək olmuşdur.

Tarixi mənbələrdə o cümlədən Nəsiminin yaradıcılığında vaxilə ədəbi dilimiz- də feilin əmr şəklinin II şəxsin təkini bildirmək üçün *-gil, -ğil, -gilən, -ginən, -qınan, ğınan, -gunan, -gör* arxaikləşmiş morfemlərdən istifadə olunmuşdur:

Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, etməgil,

Gözlərin yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil.

Get dolangilən, xamisən hənuz,

Əmr şəklinin *-gilən* forması dilimizdə əsasən XVII-XVIII əsrlərdən daha geniş yayılmağa başlamışdır. *-gilən* formantı daha çox əmrə qətilik, təkid çaları verir. Bu arxaik morfem “-gil” əmr formantı və II şəxsin təkinin şəxs sonluğu olan “-ən” morfemindən yaranmışdır.

M. Şirəliyev isə bu şəkilçinin dialekt və şivələrdə *-qınan, -ginən* variantlarında işləndiyini qeyd etmişdir (6. s.191).

-Gör arxaik morfemi daha çox “elə”, “ol”, “qıl” kimi köməkçi feillərə qoşularaq II şəxsin təkinin əmr şəklini formalaşdırır. Bu şəkilçinin qoşulduğu feillər əsasən arzu, istək şəklində olur. Dahi şairimizin şeirlərində “-gör” arxaik morfeminə kifayət qədər rast gəlmək olur:

Peyğəmbərin sözüdür, həm tanrının kəlamı,

Şol əhdü şol əmanət gör kim, nə iddiadır.

Kişvəri-əmnü afiyət, mərifətin kilididir,

Ey məliki-zəmanə, gəl fərh edə gör bu kişvəri

Nəsiminin yaradıcılığında rast gəlinən morfemlərdən biri də, əmr şəklinin hazırda ədəbi dilimiz üçün arxaik hesab olunan lakin tarixən işlək olmuş morfem- lərindən biri də II şəxsin cəmini bildirən *-iη, -iη, -uη, -üη* şəkilçiləridir:

Ey müsəlmanlar, bilin kim, yar ilə xoşdur cahan,

Çünki yardan ayru düşdüm, bu cahanı neylərəm?

Nəticə. Aparılan araşdırmadan məlum oldu ki, klassik Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında feilin digər formaları ilə yanaşı əmr forması da işlək olmuşdur. Feilin həmin formasını əmələ gətirən və müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş *-avuz, -əvüz, -alım, -əlim, -alı, -əli; -gil, -ğil, -gilən, -ginən, -qınan, -ğınan, -gunan, -gör; -qınan, -ginən; -iη, -iη, -uη, -üη morfoloji elementlərindən istifadə edilmişdir.* Nəsimi yaradıcılığı dilimizin tarixi köklərinin araşdırılması istiqamətində dəyərli mənbələrdən biridir.

Ədəbiyyat:

1. Bağırov Ə. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan dili mənbələrində feil formaları. Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. Bakı, 1986, s.24-28.
2. Eyvazova R. Kişvəri “Divan”ının dili. Bakı, 1983, 138 s
3. Ə.Dəmiçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979.
4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
5. Rəhimov M. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Az.SSR EA nəşriyyatı, 1965, 268 s.
6. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 2008, 416 s
7. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild, Bakı, 2004, 336 s.
8. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild, Bakı, 2004, 376 s.
9. Yusif Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966.